

СЕКЦІЯ 5 ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 330:504

Литовченко І.В.

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки та соціальних наук
Харківського національного економічного університету
імені Семена Кузнеця*

Бестужев В.О.

*студент факультету економічної інформатики
Харківського національного економічного університету
імені Семена Кузнеця*

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL SECURITY: AN ANALYSIS OF CONCEPTUAL APPROACHES

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються проблеми дослідження сутності екологічної безпеки. Авторами проведено поглиблений аналіз наявних концептуальних підходів до визначення екологічної безпеки, за результатами якого встановлено відсутність єдиного підходу до трактування цієї дефініції та запропоновано як основні використовувати: системний підхід, відповідно до якого екологічна безпека визначається як сукупність дій та комплекс відповідних заходів, процесів, які забезпечують екологічний баланс на планеті; ситуаційний підхід, що дає змогу розглядати екологічну безпеку як стан захищеності об'єкта, його інтересів від загроз антропогенної діяльності людини; процесний підхід, згідно з яким екологічна безпека – це сукупність дій, станів і процесів, що прямо чи побічно не призводять до серйозних збитків; ресурсний підхід, використання якого й зумовило ототожнення деякими науковцями екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища; стратегічний підхід, який базується на дослідженні екологічної безпеки як складової частини національної безпеки та системи екологічного управління на різних рівнях.

Авторами пропонується визначити екологічну безпеку як рівень досягнення відповідного стану діяльності суб'єкта, який дає змогу повною мірою узгодити його власні інтереси та інтереси суспільства без нанесення шкоди навколишньому середовищу. Виходячи із цього, екологічну безпеку пропонується розглядати з позицій системного підходу як сукупність суб'єктів, складових елементів різного рівня та відповідних механізмів їх регулювання.

Ключові слова: екологічна безпека, навколишнє середовище, суспільство, антропогенна діяльність, загроза, захищеність, стан, узгодження.

АННОТАЦІЯ

В статье освещаются проблемы исследования сущности экологической безопасности. Авторами проведен углубленный анализ существующих концептуальных подходов к определению экологической безопасности, по результатам которого установлено отсутствие единого подхода к трактовке данной дефиниции и предложено в качестве основных использовать: системный подход, согласно которому экологическая безопасность рассматривается как совокупность действий и комплекс соответствующих мероприятий, процессов, обеспечивающих экологический баланс на планете; ситуационный подход, что позволяет рассматривать экологическую безопасность как состояние защищен-

ности объекта, его интересов от угроз антропогенной деятельности человека; процессный подход, согласно которому экологическая безопасность – это совокупность действий, состояний и процессов, что прямо или косвенно не приводят к серьезным убыткам; ресурсный подход, использование которого и обусловило отождествление некоторыми учеными экологической безопасности и охраны окружающей среды; стратегический подход, который базируется на исследовании экологической безопасности как составляющей национальной безопасности и системы экологического управления на различных уровнях.

Авторами предлагается определять экологическую безопасность как уровень достижения соответствующего состояния деятельности субъекта, который позволяет в полной мере согласовать его собственные интересы и интересы общества без нанесения вреда окружающей среде. Исходя из этого, экологическую безопасность предлагается рассматривать с позиций системного подхода как совокупность субъектов, составляющих элементов различного уровня и соответствующих механизмов их регулирования.

Ключевые слова: экологическая безопасность, окружающая среда, общество, антропогенная деятельность, угроза, защищенность, состояние, согласование.

ANNOTATION

The article highlights the research challenges the essence of environmental security. The author conducted an in-depth analysis of existing conceptual approaches to the definition of environmental security, the results of which the author establishes the absence of a unified approach to the interpretation of this definition and proposed as the basic approaches to definition of essence of this definition: use a systematic approach, according to which a set of actions and corresponding measures of processes that ensure the ecological balance on the planet, the situational approach that enables to consider environmental security as a condition of protection of the object of his interests from the threats of anthropogenic activity, process approach, according to which environmental security is a set of actions, States and processes, that directly or indirectly lead to serious losses, resource-based approach, the use of which resulted in the identification by some scholars of environmental security and environmental protection, strategic approach, based on the research of ecological safety as component of national security and environmental management systems at various levels.

The author proposes to define environmental security as the level of achievement of the state of activity of the subject, which allows you to fully harmonize its own interests and the interests of society without harming the environment.

Based on this, environmental security is invited to consider from the standpoint of system approach as a set of entities, constituent elements of different levels and corresponding mechanisms of their regulation.

It is impossible to ignore the relationship of environmental and economic security, as they are the components of national security. Their relationship is the definition of a measure of responsibility for compliance with the appropriate environmental safety entities at all levels of their interaction. In this case, the concept of "environmental security" is directly linked to anthropogenic activities, its socio-economic, cultural, historical consequences and measures to overcome them. The problem of ecological safety actualizarea at all levels: from the micro to the global, that is characterized by a hierarchy of goals, objectives and means of their solution.

Key words: ecological safety, environment, society, human activities, threat, security, status, approval.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Формування високоцивілізаційного суспільства в країні сьогодні неможливе без вирішення проблеми екологічної безпеки, яка є однією з головних не тільки в національній економіці, а й у системі світогосподарських зв'язків у цілому. Посилення глобалізації у світовій економіці зумовлює загострення проблеми захисту навколишнього середовища від наслідків антропогенної діяльності людства. У зв'язку із цим виникає питання поглибленого аналізу сутності та складників екологічної безпеки для виявлення її змістовних ознак з урахуванням багаторівневості структури економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Питаннями формування теоретичних основ екологічної безпеки як складової частини національної та міжнародної безпеки займаються такі закордонні та українські вчені, як: О. Борщевська, О. Добров, А. Бохан, Ю.С. Бут, І.С. Варламова, І.І. Дедю, В.А. Ліпкан, Е.І. Єфімова, К.Г. Гофман, В.С. Дудюк, В.В. Гобела, Д.В. Зеркалов, А.Б. Качинський, Ю.В. Єгоров, Г.О. Обиход, Н.Ф. Реймерс, О.В. Федунь, М.І. Хилько, В.І. Кушерець, Є.В. Хлобистов та ін.

Однак сьогодні відсутнє єдине визначення даного поняття, що й зумовлює доцільність аналізу та структуризації наявних концептуальних підходів до трактування сутності екологічної безпеки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження концептуальних засад та визначення особливостей змісту екологічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Не викликає сумніву, що в основі змісту екологічної безпеки покладено теоретичні аспекти змісту узагальненого поняття «безпеки», але є й значні відмінності як методичного, так і прикладного характеру.

Згідно з Конституцією України, екологічна безпека розглядається як складник національ-

ної безпеки країни [22], що свідчить про значущість вирішення цієї проблеми для українського суспільства.

У Законі України «Про охорону навколишнього середовища» (ст. 50) екологічна безпека розглядається як стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [23]. Однак у цьому визначенні відсутні складники та основні ознаки даного поняття, що не дає можливості використання комплексного підходу до його дослідження.

В Екологічному енциклопедичному словнику І.І. Дедю екологічна безпека розглядається як будь-яка діяльність людини, що виключає шкідливий вплив на навколишнє середовище [4].

У роботі Е.І. Єфімової екологічна безпека визначається як стан захищеності об'єкта (особистості, території, промислового або природного об'єкта) від погроз із боку забруднених природних об'єктів [8].

М. Реймерс розглядає екологічну безпеку як сукупність дій, станів і процесів, що прямо чи побічно не призводять до серйозних збитків (або загроз таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству загалом; комплекс станів, явищ та дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі і у будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно та політично готове (може без серйозних збитків адаптуватися) людство [16].

У науковій роботі В.А. Ліпкан екологічна безпека визначається як складова частина національної безпеки, процес управління системою національної безпеки, за якого державними і недержавними інституціями забезпечується екологічна рівновага та гарантується захист середовища проживання населення країни і біосфери у цілому, атмосфери, гідросфери, літосфери й космосфери, видового складу тваринного і рослинного світу, природних ресурсів, збереження здоров'я та життєдіяльності людей і виключаються віддалені наслідки цього впливу для теперішнього й майбутніх поколінь [14, с. 261].

У роботі А.П. Гетьман екологічна безпека розглядається у двох аспектах. По-перше, як суб'єктивна категорія, зокрема у процесі реалізації суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку шляхом регулятивного та охоронного методів. По-друге, як об'єктивно існуюча система правового забезпечення екологічної безпеки, за допомогою якої регламентується екологічно небезпечна діяльність, режим використання природних ресурсів, охорона довілля, попередження погіршення екологічного стану та виникнення небезпеки для природних об'єктів і населення [6, с. 293].

У навчальному посібнику М.І. Хилько та В.І. Кушерець визначення сутності екологічної безпеки здійснюється через призму розгляду понять «екологічна небезпека», «екологічна криза», «екологічна ситуація», «екологічна шкода».

На основі їх детального аналізу екологічна безпека визначається як сукупність дій та комплекс відповідних заходів, процесів, які забезпечують екологічний баланс на планеті та в різних її регіонах на рівні, до якого людина може адаптуватися фізично, без збитків [19, с. 22].

На думку А. Качинського, екологічна безпека – це сукупність дій, станів і процесів, що прямо чи побічно не призводять до серйозних збитків (або загроз таких збитків), що завдаються природному середовищу, окремим людям і людству загалом [10].

Інше визначення цього ж науковця щодо сутності екологічної безпеки – це стан захищеності життєво важливих інтересів об'єктів екологічної безпеки (особистості, суспільства та держави) від загроз природного, техногенного та соціального характеру, а також забруднень унаслідок антропогенної діяльності (аварій, катастроф, тривалої господарської та воєнно-оборонної й іншої діяльності), від природних явищ і стихійних лих [11].

У монографії І.С. Варламової екологічна безпека визначена як здатність зберігати рівновагу і збалансованість у тріаді «екологія – економіка – соціум», що створює потенційні можливості для протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам і викликам, забезпечує стійкість соціально-економічного розвитку [2, с. 44].

А.О. Надежденко розглядає поняття «екологічна безпека» із системного підходу, тобто як певну систему, котра являє собою сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів (суб'єктів, діяльності, засобів) цілеспрямованого впливу на довкілля шляхом реалізації механізмів екологічного управління з метою стратегічного екологічного розвитку суспільства в умовах збереження навколишнього природного середовища, гармонізації взаємовідносин суспільства та природи, забезпечення екологічної безпеки та захисту здоров'я людини [15, с. 87].

У роботі К.Г. Гофмана екологічну безпеку розглянуто як міру відповідності та адекватності екологічних умов поставленим завданням збереження здоров'я населення і забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку [3].

У деяких наукових роботах поняття «екологічна безпека» практично повністю ототожнюється з поняттям «охорона навколишнього середовища».

Так, у роботі М.М. Бринчука ці поняття є повністю тотожними, а екологічна безпека представлена як одна з основних засад раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища, критерій оцінки будь-якої екологічно значимої діяльності, метою якого є відновлення та збереження сприятливого стану навколишнього середовища [1].

Г.П. Серов розглядає поняття «екологічна безпека» як складову частину охорони навколишнього середовища. На його думку, екологічна безпека – це одна з найважливіших компонент системи захисту життєво важливих індивідуальних, суспільних та державних інте-

ресів у процесі взаємодії суспільства і природи від загроз із боку природних об'єктів, загроз, зумовлених знищенням, пошкодженням та виснаженням природних ресурсів [18].

З позиції А.І. Лагунової поняття «охорона навколишнього середовища» та «екологічна безпека» є частково тотожними, оскільки екологічна безпека – це стан захищеності, категорія, яка націлена, охороняючи, захистити від посягань, від ворожих дій, від небезпеки об'єкти природи. Екологічна безпека призначена охороняти, убезпечити від певних загроз довкілля; створити захист, оборону, ефективно знешкодження будь-кого, хто незаконно посягає на природне середовище [13].

Достатньо схожою є позиція, викладена в дослідженнях Є.В. Хлобистова, в яких пропонується розглядати економічну безпеку як певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно-правових відносин у суспільстві, який здатний забезпечувати стале відтворення природно-ресурсного потенціалу, сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення [21].

З точки зору Л.К. Садовнікової, екологічна безпека є станом захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, а також навколишнього природного середовища від загроз у результаті впливів антропогенного і природного характеру [17].

У науковій статті В.С. Дудюк і В.В. Гобели екологічна безпека представлена як стан, що характеризується забезпеченням усіх життєво необхідних потреб людини з дотриманням негативного впливу на навколишнє природне середовище на рівні, що гарантує безпечні умови життєдіяльності та здоров'я людей, не передбачає погіршення умов життя в майбутньому та створює систему заходів для запобігання та усунення наслідків природних явищ і стихійних лих [5, с. 134].

На рис. 1 наведено авторське узагальнення дослідження теоретичних підходів до визначення сутності екологічної безпеки.

На основі проведеного дослідження авторами встановлено відсутність єдиного підходу до трактування екологічної безпеки та пропонується як основні підходи до визначення сутності даної дефініції такі (рис. 1):

1) системний підхід, відповідно до якого сукупність дій та комплекс відповідних заходів, процесів, які забезпечують екологічний баланс на планеті;

2) ситуаційний підхід, що дає змогу розглядати екологічну безпеку як стан захищеності об'єкта, його інтересів від загроз антропогенної діяльності людини;

3) процесний підхід, згідно з яким екологічна безпека – це сукупність дій, станів і процесів, що прямо чи побічно не призводять до серйозних збитків;

4) ресурсний підхід, використання якого й зумовило ототожнення деякими науковцями екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища;

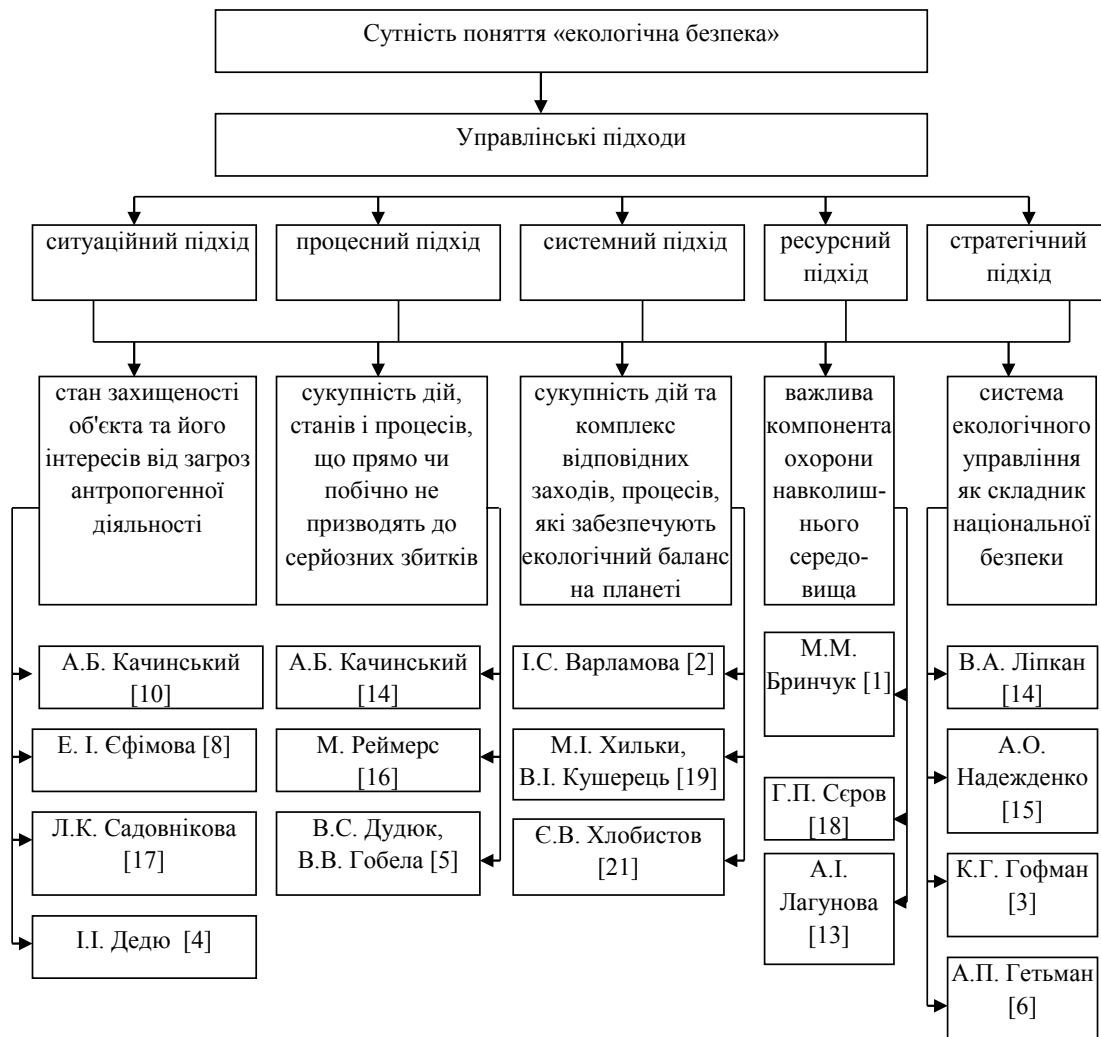

Рис. 1. Узагальнення дослідження теоретичних підходів до визначення сутності екологічної безпеки

Джерело: розроблено авторами

5) стратегічний підхід, який базується на дослідженні екологічної безпеки як складової частини національної безпеки та системи екологічного управління на різних рівнях.

Авторами пропонується визначати екологічну безпеку як рівень досягнення відповідного стану діяльності суб'єкта, який дає змогу повною мірою узгодити його власні інтереси та інтереси суспільства без нанесення шкоди навколишньому середовищу.

Виходячи із цього, екологічну безпеку пропонується розглядати з позицій системного підходу як сукупність суб'єктів, складових елементів різного рівня та відповідних механізмів їх регулювання.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Екологічна безпека є об'єктом сучасних наукових досліджень, актуальність яких із кожним роком зростає через посилення глобалізації та інтеграції міжнародного співробітництва.

Екологічна безпека розглядається через призму екологічної небезпеки та наслідків

впливу антропогенної діяльності людини на розвиток економіки, соціальної сфери, технологічної сфери та суспільства у цілому.

В основі дослідження екологічної безпеки всі автори без виключення визначають людину та людську діяльність крізь призму впливу на навколишнє середовище.

Поняття «екологічна безпека» та «охорона навколишнього середовища» хоча й мають спільну соціально-економічну спрямованість, однак за своєю субстаціональною основою є різними. Не викликає сумніву те, що екологічна безпека не може не враховувати основні положення охорони навколишнього середовища, однак її завдання та цілі є більш розширеними.

Не можна й абстрагуватися від взаємозв'язку екологічної та економічної безпеки, оскільки вони є складниками національної безпеки країни. Їх взаємозв'язок полягає у визначенні міри відповідальності за дотримання належного стану екологічної безпеки суб'єктами господарювання на всіх рівнях їхньої взаємодії. У цьому разі

поняття екологічної безпеки прямо пов'язано з антропогенною діяльністю суспільства, її соціально-економічними, культурно-історичними наслідками та заходами щодо їх подолання. При цьому проблема екологічної безпеки актуалізується на всіх без винятку рівнях – від мікрорівня до глобального, тобто характеризується ієрархічністю цілей, завдань та засобів їх вирішення.

Екологічна безпека є багаторівневим поняттям, тобто характерна для окремого підприємства, держави, регіону, світової економіки у цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бринчук М.М. Экологическое право : учебник. Москва : Юристъ, 2003. 670 с.
2. Варламова І.С. Еколого-економічна безпека України: сучасні реалії та розвиток : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2017. 316 с.
3. Гофман К.Г. Экономика природопользования (из научного наследия). Москва : Эдиториал УРСС, 1998. 269 с.
4. Дедю І.І. Экологический энциклопедический словарь. Кишинев : Молд. сов. энцикл., 1989. 408 с.
5. Дудюк В.С., Гобела В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття екологічної безпеки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Вип. 25.5. С. 130–135.
6. Екологічне право : підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. 432 с.
7. Екологічне право України : підручник / за ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. Харків : Право, 2009. 328 с.
8. Ефимова Е.И. Возникновение и развитие идей о природоохранительном, природно-ресурсовом и экологическом праве в эколого-правовых исследованиях. *Экологическое право*. 2005. С. 18–25.
9. Зеркалов Д.В. Екологічна безпека та охорона довкілля : монографія. Київ : Наука, 2012. 514 с.
10. Качинський А.Б., Єгоров Ю.В. Екологічна безпека України: системні принципи та методи її формалізації. *Національна безпека: український вимір*. 2009. № 4. С. 71–79.
11. Качинський А.Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення : монографія. Київ : НІСД, 2001. 312 с.
12. Крамная О.В. Соотношение понятий «экологическая культура» и «экологическая безопасность». *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 73. С. 158–161.
13. Лагунова А.И. Структура экологической безопасности России. Красноярск : СибГТУ, 2003. 121 с.
14. Ліпкан В.А. Національна безпека України : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 552 с.
15. Надежденко А.О. Теоретичні підходи до визначення поняття «екологічна політика». *Держава та регіони*. 2011. № 1. С. 84–87.
16. Реймерс Н.Ф. Природопользование : словарь-справочник. Москва : Мысль, 1990. 639 с.
17. Садовникова Л.К. Экология и охрана окружающей среды при химическом загрязнении : учебное пособие. Москва : ВШЭ, 2006. 334 с.
18. Серов Г.П. Правовое регулирование экологической безопасности при осуществлении промышленных и иных видов деятельности. Москва : Ось-89, 1998. 222 с.
19. Хилько М.І., Кушерець В.І. Екологічна безпека України у запитуванні та відповідях. Київ : Знання України, 2006. 144 с.
20. Хилько М.І. Екологічна політика. Київ : Абрис, 1999. 364 с.
21. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека трансформаційної економіки. Київ : Чорнобильінтерінформ, 2004. 336 с.
22. Конституція України. URL : <http://zakon.nau.ua>
23. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України № 1264-XII від 25 червня 1991 р. URL : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1085.32.42>

REFERENCES:

1. Brynchuk M.M. *Ekologhycheskoe pravo : uchebnyk*. M. : Juryst', 2003. 670 s.
2. Varlamova I.S. *Ekologho-ekonomichna bezpeka Ukrainy: suchasni realiji ta rozvytok : monohrafija*. Zaporizhzhja : Ghel'jvetyka, 2017. 316 s.
3. Ghofman K.Gh. *Ekonomyka pryrodopoljzovanyja (yz nauchnogho nasledyja)*. Moskva : Gdytoryal URSS, 1998. 269 s.
4. Dedju Y.Y. *Ekologhycheskyj encyklopedycheskyj slovarj*. Kyshynev: Mold. sov. encykl., 1989. 408 s.
5. Dudjuk V.S., Ghobela V.V. *Teoretychni pidkhody do vyznachennja ponjattja ekologhichnoji bezpeky*. Naukovyj visnyk NLTU Ukrainy. 2015. Vyp. 25.5. S. 130–135.
6. *Ekologhichne pravo : [pidruch. dlja stud. juryd. spec. vyssh. navch. zakl.] / za red. A.P. Ghetjmana*. Xarkiv : Pravo, 2013. 432 s.
7. *Ekologhichne pravo Ukrainy : [pidruch. dlja stud. juryd. spec. vyssh. navch. zakl.] / za red. A.P. Ghetjmana ta M. V. Shuljghy*. Kharkiv : Pravo, 2009. 328 s.
8. Efymova E.Y. *Voznyknovenye y razvytye ydej o pryrodookhranytel'nom, pryrodno-resursovom y ekologhycheskom prave v ekologho-pravovykh yssledovanyakh*. *Ekologhycheskoe pravo*. 2005. S. 18–25.
9. Zerkalov D.V. *Ekologhichna bezpeka ta okhorona dovkillja : [monohrafija]*. Kyjiv : Nauka, 2012. 514 s.
10. Kachynskij A.B., Jeghorov Ju.V. *Ekologhichna bezpeka Ukrainy: systemni pryncypy ta metody jiji formalizaciji*. *Nacionaljna bezpeka: ukrajins'kyj vymir : shhokvartal'nyj nauk. zb. 04/2009. # 4*. S. 71–79.
11. Kachynskij A.B. *Ekologhichna bezpeka Ukrainy: systemnyj analiz perspektiv pokrashennja : monohrafija*. Kyjiv : Vyd-vo NISD, 2001. 312 s.
12. Kramnaja O.V. *Sootnoshenye ponjatyj «ekologhycheskaja kul'tura» y «ekologhycheskaja bezopasnostj»*. *Kul'tura narodov Prychernomor'ja*. 2005. # 73. S. 158–161.
13. Laghunova A.Y. *Struktura ekologhycheskoj bezopasnosti Rossyy*. Krasnojarsk : SybGhTU, 2003. 121 s.
14. Lipkan V.A. *Nacionaljna bezpeka Ukrainy : navch. posib*. Kyjiv : Kondor, 2008. 552 s.
15. Nadezhdenko A.O. *Teoretychni pidkhody do vyznachennja ponjattja «ekologhichna polityka»*. *Derzhava ta reghiony*. 2011. # 1. S. 84–87.
16. Reymers N.F. *Prirodopolzovanie : slovar-spravochnik*. Moskva : Izd-vo «Misl», 1990. 639 s.
17. Sadovnykova L.K. *Ekologyha y okhrana okruzhajushhej sredi pry khymycheskom zaghrjaznenyy : ucheb. posob*. M. : Yzd-vo VShE, 2006. 334 s.
18. Serov Gh.P. *Pravovoe reghulyrovanye ekologhycheskoj bezopasnosti pry osushhestvlenyy promishlennikh y ynikh vydov dejatel'nosti*. M. : Osj-89, 1998. 222 s.
19. Khylyko M.I., Kusherec V.I. *Ekologhichna bezpeka Ukrainy: u zapytannjakh ta vidpovidjakh*. Kyjiv : Znannja Ukrainy, 2006. 144 s.
20. Khylyko M.I. *Ekologhichna polityka*. Kyjiv : Vyd-vo «Abrys», 1999. 364 s.
21. Khlobystov Je.V. *Ekologhichna bezpeka transformacijnoji ekonomiky*. Kyjiv : Aghenstvo «Chornobyl'j'interinform», 2004. 336 s.
22. *Konstytucija Ukrainy*. URL : <http://zakon.nau.ua>
23. *Pro okhoronu navkolyshnjogho pryrodnogho seredovysha : Zakon Ukrainy # 1264-KhII vid 25 chervnja 1991 p.* URL : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1085.32.42>